

Krzysztof Bobrowski, Krzysztof Ostaszewski
Pracownia Profilaktyki Młodzieżowej „Pro-M”
Instytutu Psychiatrii i Neurologii w Warszawie

„NOE + DRUGI ELEMENTARZ”. EWALUACJA PROGRAMU PROFILAKTYKI ALKOHOLOWEJ¹

WPROWADZENIE

Rozwój programów wczesnej profilaktyki uzależnień w Polsce sprawia, że ocena ich skuteczności staje się nagłą potrzebą. Na początku lat 90. w Polsce badania z tej dziedziny należały do wyjątków. Przegląd programów profilaktycznych z lat 1991/92 zawierał, między innymi, następujący wniosek: „Ewaluacja programów profilaktycznych jest dziedziną bardzo słabo rozwiniętą w Polsce. Istnieje duża potrzeba prowadzenia oceny efektywności realizowanych programów, jak również propagowania idei i metodologii badań ewaluacyjnych” [18]. Reakcją na taki stan rzeczy było podjęcie starań, których celem był rozwój krajowych badań ewaluacyjnych w profilaktyce uzależnień. Zespół „Pro-M”, kierowany przez dr Barbarę Wolniewicz-Grzelak, podjął się realizacji programu, w ramach którego wykonano kilka badań oceniających skuteczność krajowych programów profilaktycznych [3, 4, 11, 12], podjęto pracę nad narzędziami do ewaluacji [17, 30, 31, 33], a także zorganizowano cztery coroczne Krajowe Seminarium Konsultacyjne dotyczące problematyki badań ewaluacyjnych. Oprócz tego został przetłumaczony na język polski podręcznik ewaluacji [14] oraz ukazały się publikacje, które omawiają zagadnienia metodologii badań ewaluacyjnych: obszerna praca o charakterze poglądowo-przeładowym [10] oraz dwie prace amerykańskich autorów, którzy gościli podczas Krajowych Seminarium [7, 28].

Celem prezentowanych tutaj badań była ocena, odroczonej w czasie, łącznej skuteczności dwóch szkolnych programów profilaktycznych Noe i Elementarza. Oba te programy, dzięki finansowemu wsparciu i rekomendacjom Państwowej

¹ Badania wykonano w ramach programów badawczych Alc-5/95 i Alc-5/96 finansowanych przez Radę Programową Badań nad Problemami Związanymi z Alkoholem. Autorzy dziękują dr Page Chapella, mgr A. Boruckiej, dr B. Wolniewicz-Grzelak i prof. J. Grzelakowi za istotną pomoc w wykonaniu tej pracy.

Agencji Rozwiązywania Problemów Alkoholowych, należą do grupy najbardziej popularnych i najczęściej stosowanych w Polsce szkolnych programów profilaktyki alkoholowej. W latach 1994 - 1996 w zajęciach programu Elementarz wzięło udział około 670 tysięcy uczniów (dane z Fundacji ETOH), a w programie Noe około 220 tysięcy (dane szacunkowe, bardzo przybliżone, od K. Wojcieszka).

Ewaluacja programu profilaktyki alkoholowej „Noe + Elementarz” jest kontynuacją badań prowadzonych w poprzednich latach nad każdym z tych programów z osobna [3, 4, 11, 12]. Wyniki wskazywały na skuteczność Elementarza w kilku wymiarach. Pozytywny wpływ programu na uczniów dotyczył wiedzy o uzależnieniu, samooceny [3] oraz tzw. przekonań normatywnych [4]. Pojawiły się także śladowe efekty dotyczące ograniczenia częstości picia przez uczestników programu oraz sugerujące jego potencjalny wpływ w zakresie kilku innych zmiennych [4]. Były to efekty bezpośrednie, uzyskane tuż po zakończeniu programu. Najlepsze efekty miały miejsce wtedy, gdy oddziaływania prowadzone były przez bardzo zaangażowanych i specjalnie przygotowanych studentów pedagogiki. Mogli oni, ze względu na wiek, funkcjonować w roli liderów młodzieżowych, czyli osób o dużej skuteczności w oddziaływaniach profilaktycznych.

Program Noe legitymuje się pozytywnymi efektami w zakresie wiedzy o uzależnieniu, modyfikacji postaw proalkoholowych oraz postaw sprzyjających koalkoholizmowi [12]. Istotnym walorem tego programu jest zwrócenie uwagi na tę grupę dzieci i młodzieży, która pochodzi z rodzin z problemem alkoholowym [12].

Poszukując terenu do dalszych badań przekonaliśmy się, że w praktyce coraz częściej organizatorzy działań profilaktycznych łączą Drugi Elementarz z programem Noe, uznając je za komplementarne. W tej sytuacji podjęliśmy decyzję o badaniu łącznej skuteczności tych dwóch programów. Połączenie dwu programów dawało nadzieję nawet na wyraźne efekty w ograniczeniu picia alkoholu przez młodzież. Postanowiliśmy przy tym badać efekty odroczone przynajmniej o kilka miesięcy od zakończenia oddziaływań oraz uniknąć takich niedostatków metodologicznych dotychczasowych badań jak: stosunkowo małe próby badane i niedoskonałość narzędzi badawczych. Randomizacja grup w planie eksperymentalnym pozostawała poza zasięgiem naszych możliwości.

Charakterystyka oddziaływań

Program Noe składa się z dwóch części. Pierwsza, podstawowa część, ma formę 3-4 godzinnego mityngu dla dużej grupy młodzieży [29]. Głównym jej celem jest zwrócenie uwagi młodzieży na problemy związane z piciem alkoholu, wzmocnienie postaw abstynenckich. Druga część programu nie jest ustrukturalizowana i polega zwykle na uruchamianiu w środowisku różnych form pomocy dla młodzieży z rodzin, w których występują problemy alkoholowe. Mityngi Noe prowadzone są przez zespoły odpowiednio przygotowanych instruktorów. W skład tych zespołów wchodzi osoby wywodzące się z grup AA, Al-Anon i Al-Ateen. Program Noe, w dużej mierze, opiera się więc na doświadczeniach ludzi do-

tkniętych problemami alkoholowymi. Ich osobiste wypowiedzi pokazują, w jaki sposób picie alkoholu może zagrażać powszechnie cenionym wartościom duchowym oraz więziom między ludźmi.

Drugi Elementarz czyli Program Siedmiu Kroków składa się z 8 dwugodzinnych zajęć z uczniami oraz z trzech spotkań z rodzicami. Jego głównym celem jest dostarczenie młodzieży informacji o alkoholu i innych substancjach uzależniających oraz o zagrożeniach towarzyszących ich przyjmowaniu [1]. Program zawiera także treści odnoszące się do promocji zdrowego stylu życia oraz ćwiczenia niektórych umiejętności życiowych. W programie zajęć z uczniami wykorzystuje się krótkie wykłady, pracę w małych grupach, odgrywanie scenek, dyskusje oraz filmy. Realizatorzy Elementarza otrzymują pakiet materiałów pomocniczych do pracy z uczniami zawierający scenariusze zajęć, kasetę magnetofonową z audycją „Muzycy ostrzegają” oraz wykładami wprowadzającymi Jerzego Mellibrudy, zestaw ulotek informacyjnych dla uczniów oraz dwa filmy, fabularny „Rozdarte dusze” i dokumentalny „Ucieczka w niewolę”.

Wśród materiałów jest także zeszyt ze scenariuszami i wskazówkami do pracy z rodzicami [2]. Celem zajęć z rodzicami jest zapoznanie ich z problematyką zajęć, w których uczestniczą ich dzieci, przekazanie podstawowych wiadomości o alkoholu i czynnikach ryzyka oraz zachęcenie do większej aktywności w, tak zwanej, profilaktyce domowej.

METODA

Kluczową kwestią każdej ewaluacji jest jasne sformułowanie pytań, na które mamy uzyskać odpowiedź. W literaturze przedmiotu postępowanie ewaluacyjne dzieli się zwykle, ze względu na treść stawianych pytań, na trzy poziomy: ewaluację procesu, wyników i wpływu [7]. Ewaluacja programu „Noe + Elementarz” uwzględnia ewaluację procesu, czyli ocenę przebiegu realizacji programu, ale przede wszystkim jest nastawiona na ewaluację wyników. Zmierza więc do ustalenia, na ile udało się w wyniku realizacji programu osiągnąć konkretne zamierzone cele lub pośrednie etapy docelowych zmian. Pozwala to na ocenę skuteczności programu. Ewaluacja wpływu, czyli odpowiedź na pytanie, czy program przyniósł efekty ogólniejsze dotyczące osób spoza programu, nie była przedmiotem tych badań.

Pytania dotyczące realizacji programu

Interesowało nas, jak wyglądała realizacja programu „Elementarz + Noe” w grupie uczniów objętej naszymi badaniami. 1) Czy rzeczywiście klasy objęte badaniami uczestniczyły w programie? 2) W ilu klasach zrealizowano w pełni program „Noe + Elementarz”? 3) Czy wprowadzano do niego modyfikacje? 4) Ilu uczniów rzeczywiście brało w nim udział? 5) Na ile uczniowie byli zadowoleni z uczestniczenia w programie Elementarz, a na ile z uczestniczenia w mityngu Noe? 6) Ilu rodziców wzięło udział w spotkaniach w ramach Elementarza?

7) Ilu uczniów podjęło próbę niepicia alkoholu w związku z programem Noe, i jak im się ona powiodła?

Pytania dotyczące skuteczności programu

Biorąc pod uwagę cele obu programów wchodzących w skład badanej interwencji profilaktycznej postanowiliśmy sprawdzić, czy i jak program „Noe + Elementarz” – w trzy miesiące po zakończeniu oddziaływań – wpływa na wiedzę, postawy, intencje i zachowania uczniów dotyczące picia alkoholu. Są to wymiary powszechnie uwzględniane w badaniach skuteczności edukacyjnych programów profilaktyki uzależnień [10]. Sprawdzano także wpływ programu na umiejętność odmawiania, uleganie namowom do picia oraz ocenę ważności powodów, dla których warto nie pić. Ponadto kontrolowano wpływ programu na rodzinne zasady dotyczące picia alkoholu oraz na postawy i zachowania wobec problemu alkoholowego w rodzinie. Badano także wpływ programu na częstość palenia papierosów oraz używania marihuany, amfetaminy, substancji wziewnych, i innych substancji psychoaktywnych.

W zakresie zmiennych, które bezpośrednio nie dotyczą substancji uzależniających, sprawdzano wpływ programu na umiejętność radzenia sobie z przykrymi emocjami, a także, czy prowadzenie tego programu przez wychowawców klas wpływa na zmianę ich relacji interpersonalnych z uczniami.

MATERIAŁ I NARZĘDZIA BADAWCZE

Do oceny przebiegu realizacji programu wykorzystano dwa rodzaje źródeł informacji:

1) sprawozdania koordynatorów: materiały opracowane przez koordynatora gminnego programu na Bemowie, zawierające dane od realizatorów Elementarza [26] oraz raport koordynatora programu Noe [20],

2) dane ankietowe pochodzące od uczniów biorących udział w programie z naszych własnych badań, dotyczące uczestniczenia w poszczególnych elementach programu i jego oceny.

Ankieta służąca do badania skuteczności programu, oprócz kwestii dotyczących samej realizacji, zawierała grupy pytań stosowanych wcześniej w badaniach epidemiologicznych i ewaluacyjnych. Przygotowano ją głównie w oparciu o narzędzia stosowane w dwóch amerykańskich programach badawczych „Project Northland” [27] oraz „Monitoring the Future” [16], a także korzystano z pytań opracowanych przez polskich autorów [31]. Ankieta zawierała następujące skale (obok podano, obliczone na podstawie danych z naszych własnych badań, współczynniki rzetelności, alfa Cronbacha, dla poszczególnych skal):

– picie alkoholu; cztery pytania o częstość picia alkoholu, w ostatnich 7 dniach, 30 dniach, 12 miesiącach i całym życiu – 0,81; [27]

– intencja picia; trzy pytania o zamiar picia alkoholu w ciągu najbliższych 7 dni, 30 dni oraz roku – 0,88 [27];

- nieumiejętność odmowy; pięć pytań o możliwość odmówienia w różnych sytuacjach społecznych – 0,82 [27];
- uleganie zachętom: opisy trzech sytuacji z życia młodzieży, w których oferowany jest alkohol – 0,78 [17];
- postawa proalkoholowa: pięć pozycji wyrażających poglądy proalkoholowe – 0,75 [12];
- powody niepicia: dziesięć stwierdzeń zawierających różne powody niepicia – 0,88 [16];
- wiedza o działaniu alkoholu; pięć pytań dotyczących wpływu alkoholu na organizm człowieka – 0,73 [31];
- skale IP; osiem wymiarów dotyczących oceny ustosunkowania się wychowawcy do klasy – 0,92 [32].

Dokładny opis większości skal oraz ich podstawową charakterystykę przedstawia praca B. Wolniewicz-Grzelak i J. Grzelaka [31].

W ankiecie znalazły się też grupy pytań o zbyt niskich współczynnikach rzetelności, aby można było traktować je jako skale. Ich zastosowanie miało charakter eksploracyjny, a także wiązało się z brakiem odpowiednich narzędzi (skal) do pomiaru interesujących nas zmiennych. Pojedyncze pytania, pochodzące głównie z Projektu Northland ale i z cytowanych już wyżej polskich prac, dotyczyły następujących spraw: upijania się (dwa pytania); używania substancji psychoaktywnych takich jak marihuana, substancje wziewne, amfetamina i inne tego typu substancje (dwanaście pytań); palenia papierosów (jedno pytanie); postaw i zachowań wobec problemu alkoholowego w rodzinie (sześć pytań o postawy i jedno o zachowania); sytuacji rodzinnej i relacji z rodzicami (czternaście pytań); nacisków rówieśniczych dotyczących picia alkoholu (siedem pytań); wiedzy o uzależnieniu od alkoholu (cztery pytania); wiedzy o przepisach prawa dotyczących dolnej granicy wieku uprawniającego do zakupu alkoholu (trzy pytania); inne aspekty wiedzy o alkoholu (dwa pytania); umiejętności radzenia sobie z przykrymi uczuciami (jedno pytanie).

Schemat badań

Ewaluacja programu „Noe + Elementarz”, realizowanego na Bemowie, należy do kategorii badań określanych jako eksperyment naturalny [7]. Ten typ badań stwarza pewne ograniczenia metodologiczne. Na przykład, organizatorzy programu profilaktycznego na Bemowie dążyli do objęcia nim całej populacji młodzieży w wieku 13-16 lat uczącej się na terenie Gminy. Takie rozwiązanie, oczywiste z punktu widzenia potrzeb społeczności lokalnej, uniemożliwiło dobór badanych grup (eksperymentalnej i kontrolnej) z tej samej populacji. Taki dobór byłby optymalny dla potrzeb ewaluacji. Powstała więc konieczność znalezienia grupy porównawczej w innej części Warszawy. Zasięgnięto w tym celu opinii socjologów z Zakładu Badań nad Alkoholizmem i Toksykomaniami Instytutu Psychiatrii i Neurologii oraz wizytatorów Stołecznego Kuratorium Oświaty. W ich ocenie Bródno jest dzielnicą mieszkaniową Warszawy w znacznym

stopniu podobną do Bemowa. Oba osiedla są podobne pod względem architektury mieszkaniowej, charakterystyki demograficznej, wskaźników związanych z rozpowszechnieniem problemów alkoholowych oraz nasileniem problemów wychowawczych wśród młodzieży szkolnej.

W rezultacie badania ewaluacyjne oddziaływań „Noe + Elementarz” były prowadzone z wykorzystaniem schematu quasi-eksperymentalnego, z grupą porównawczą dobraną celowo do grupy eksperymentalnej. Grupę eksperymentalną stanowili uczniowie z 20 klas siódmych i 10 klas ósmych (845 osób) ze szkół podstawowych Bemowa, w których prowadzono program profilaktyczny. Do tej grupy dobrano odpowiednią liczbę klas ze szkół podstawowych osiedla Bródno. W każdej z grup była więc podobna liczba klas siódmych i ósmych. Badania prowadzone były dwukrotnie. Pretest został przeprowadzony tuż przed rozpoczęciem programu, we wrześniu 1995 roku, a posttest w marcu 1996 roku, czyli w około 3 miesiące od zakończenia oddziaływań. Badaniami w preteście objęto łącznie 1590 osób, a w postteście 1539 (tab. 1). W obu pomiarach proszono uczniów o wpisanie kodu identyfikującego każdą osobę (numer mieszkania/domu, miesiąc urodzenia, dwie pierwsze litery nazwiska panińskiego matki oraz płeć). Zastosowanie kodu pozwalało na zapewnienie dużej anonimowości w udzielaniu odpowiedzi i jednocześnie

TABELA 1

Całkowite liczebności grup objętych badaniami programu „Noe + Elementarz”

Grupa	Pretest	Posttest
Eksperymentalna		
Bemowo	845	818
Porównawcza		
Bródno	745	721
Razem	1590	1539

służyło do identyfikacji ankiet, pochodzących od tej samej osoby, z pretestu i posttestu. Badania ankietowe miały charakter audytoryjny.

Współpraca z koordynatorami gminnego programu pozwoliła na uporządkowanie schematu oddziaływań we wszystkich klasach eksperymentalnych: młodzież najpierw uczestniczyła w mityngu Noe, a w kilka dni później rozpoczynała udział w programie Elementarz, którego realizacja trwała przez okres około 10 tygodni.

WYNIKI

Część I. Ewaluacja procesu

Informacje ogólne o realizacji programu

Program profilaktyki alkoholowej podjęty przez władze samorządowe Bemowa objął znaczną grupę młodzieży uczącej się w tej Gminie. Spośród 3200 uczniów klas

siódmym i ósmym szkoły podstawowej oraz pierwszych i drugich licealnych uczących się w roku szkolnym 1995/96, w programie Noe uczestniczyło 1842 uczniów [20], a w programie Elementarz – około 2600 [26]. Natomiast nasze badania ankietowe służące ocenie skuteczności programu objęły 845 osób z tej grupy (czyli około 40% grupy uczestniczącej zarówno w Elementarzu jak i w Noe).

Realizacja programu „Elementarz + Noe” w grupie osób objętych badaniami została poddana szczególnie dokładnej analizie. Przede wszystkim ustalono, że program profilaktyczny nie został w pełni zrealizowany w trzech klasach: dwie klasy ósme nie uczestniczyły w mityngu Noe, a w jednej z klas siódmym nie przeprowadzono zajęć Elementarza. Pozostałe klasy z Bemowa, objęte badaniami, uczestniczyły w programie „Elementarz + Noe”, nie oznaczało to jednak, że wszyscy uczniowie z tych klas uczestniczyli w nim w pełni. Do oceny indywidualnego uczestniczenia w programie służyły pytania dołączone do ankiet wypełnianych przez uczniów w trzy miesiące po zakończeniu programu (n=730).

Realizacja programu Noe

W badanej przez nas grupie (dane ankietowe od uczniów) w mityngach programu Noe wzięły udział 583 osoby, czyli 80% badanej grupy. Prawie 70% uczestników spotkań Noe przystąpiło do próby niepicia przez okres dwóch miesięcy, z czego 75% twierdziło, że próba niepicia powiodła się im bardzo dobrze, czyli że nie pili przez okres dwóch miesięcy, a dalsze 14% że powiodła im się częściowo, czyli nie pili przez jakiś czas, ale nie przez całe dwa miesiące. Większość uczniów przystępująca do próby niepicia to osoby pijące rzadko lub wcale niepijące alkoholu. Spośród osób pijących alkohol stosunkowo często (picie alkoholu przynajmniej raz w okresie 30 dni przed badaniem) do próby niepicia przystąpiło około 50%, a spośród abstynentów lub uczniów pijących stosunkowo rzadko – około 80%. Prawdopodobnie osoby niepijące lub rzadko sięgające po alkohol są bardziej skłonne uczestniczyć w tego typu działaniach wzmacniających siłę woli i charakteru.

Interesujące są także dane pochodzące od koordynatora programu Noe. Dotyczą one całej realizacji programu Noe na Bemowie, a nie jedynie jej części objętej naszymi badaniami. Średnia ocena programu w skali od 1 do 6, (obliczona przez samych realizatorów tego programu, na podstawie anonimowych arkuszy wypełnianych przez uczniów bezpośrednio po zakończeniu mityngu) wynosiła 4,9 (dla dziewcząt 5,1 i dla chłopców 4,7) [20]. Spora grupa (28%) uczestników mityngów Noe zostawiła realizatorom swój adres do korespondencji, a 197 osób (około 10%) poprosiło o pomoc w związku z problemem alkoholowym we własnej rodzinie. Kilkadziesiąt osób spośród tych, które zgłosiły swój problem rodzinny, uzyskało – w ramach drugiej części programu Noe – wsparcie w Ośrodku Wychowawczo-Profilaktycznym „Michael” działającym na Bemowie [20].

Realizacja programu Elementarz

W badanej przez nas grupie (dane ankietowe od uczniów) w zajęciach Elementarza uczestniczyło 90% badanych, czyli 655 uczniów (60% we wszystkich zajęciach,

24% w większości, a 7% tylko w niektórych). Spośród 655 uczniów uczestniczących w zajęciach Elementarza, najwięcej, bo 90% potwierdziło swój udział w zajęciach poświęconych powodom picia i niepicia alkoholu oraz umiejętności odmawiania i podejmowania odpowiedzialnych decyzji związanych z piciem, paleniem bądź używaniem narkotyków. Zdecydowana większość osób (81%-84% uczestników zajęć) oglądała filmy: dokumentalny „Ucieczka w niewolę” nakręcony podczas festiwalu muzyki młodzieżowej w Jarocinie oraz fabularny „Rozdarła dusze” o losach alkoholika i jego rodziny. Większość uczniów (63,5%) była zadowolona z uczestniczenia w cyklu zajęć Elementarza. Odpowiedzi świadczące o niezadowoleniu z zajęć zakreśliło 10% uczniów. Pozostali wybrali odpowiedź „trudno powiedzieć”. Podobnie oceniali atrakcyjność programu dla uczniów (średnia 4,0 w skali 0 - 5) nauczyciele – realizatorzy [26].

Dane uzyskane od uczniów pokazują, że tylko 11% spośród nich wiedziało o uczestniczeniu ich rodziców w spotkaniach (lub spotkaniu) organizowanym w związku z programem Elementarz. Aż 70% uczniów twierdziło, że ich rodzice nie uczestniczyli w takim spotkaniu. Pozostali udzielali odpowiedzi „nie wiem”. Pozostaje to w sprzeczności z wynikami pochodzącymi od nauczycieli-realizatorów programu Elementarz. Z ich sprawozdań wynika, że we wszystkich klasach (objętych naszymi badaniami) odbyło się przynajmniej jedno spotkanie z rodzicami. Średnio na spotkaniu było 19 rodziców, a więc około 70% [26]. Tę rozbieżność można wyjaśnić przyjmując, że większość nauczycieli zorganizowała spotkania z rodzicami w ramach rutynowych wywiadówek, o czym uczniowie nie byli poinformowani i nie zdawali sobie sprawy z różnicy pomiędzy zwykłą wywiadówką a spotkaniem na temat picia alkoholu.

Dane od koordynatora programu Elementarz [26] obejmujące badane przez nas klasy mówią, że w większości przypadków realizatorami programu byli wychowawcy klas (wśród 30 realizatorów było 19 wychowawców). W kilku przypadkach program prowadzony był przez innych nauczycieli, a w dwóch przypadkach przez osoby z zewnątrz (studentów psychologii). Zdecydowana większość spośród nich po raz pierwszy prowadziła zajęcia Elementarza i nie miała wcześniejszych doświadczeń w pracy profilaktycznej. Nauczyciele-realizatorzy zostali przeszkoleni przez instruktorów Elementarza oraz korzystali z ich superwizji. Zajęcia odbywały się mniej więcej raz w tygodniu. We wszystkich klasach program został w pełni zrealizowany, przy bardzo ograniczonych modyfikacjach. Wśród nielicznych krytycznych uwag na temat przebiegu zajęć powtarzały się sygnały o znużeniu uczniów programem. Realizatorzy wysoko ocenili wartość merytoryczną programu. Średnia ich ocen, na skali od 0 do 5 punktów wyniosła 4,7 [26].

Część II. Ewaluacja wyników

Selekcja danych do obliczeń statystycznych

– Uczestniczenie w programie

Wykorzystaliśmy tu wyniki ewaluacji procesu. Cztery klasy zostały wykluczone z analiz statystycznych, ponieważ nie spełniały warunków quasi-eksperymentu. Do trzech klas z Bemowa dołączyła jedna klasa z Bródna, w której zrealizowano program Elemen-

tarz, co wykluczyło ją automatycznie z grupy porównawczej. Wśród pozostałych klas eksperymentalnych uczniów, którzy twierdzili w odpowiedzi na pytania ankietowe, że brali udział zarówno w Elementarzu jak i w programie Noe, było 75%. Dane pozostałych 25% uczniów zostały wykluczone z obliczeń wyników skuteczności programu.

– Sprzeczności logiczne w odpowiedziach

Wyróżniono 26 wzorów sprzeczności logicznych możliwych w odpowiedziach na pytania o picie alkoholu i używanie innych środków psychoaktywnych. Przyjęto kryterium pozwalające na odrzucenie ankiety z obliczeń, jeśli liczba sprzeczności była większa od dwóch i wynikało to z nieprawidłowego zakreszenia więcej niż jednej odpowiedzi. Ankiety 19 osób (11 z grupy eksperymentalnej i 8 z grupy porównawczej) zostały wykluczone z dalszych obliczeń ze względu na liczbę sprzecznych odpowiedzi na pytania ankietowe.

– Dane z pretestu i posttestu

Do obliczeń odroczonych w czasie efektów programu wykorzystano analizę wariancji z powtarzanimi pomiarami (MANOVA). Obliczenia statystyczne, w związku z tym, automatycznie uwzględniały wyniki tylko tych uczniów, których zidentyfikowano zarówno w preteście jak i w postteście. Za pomocą kodu zaznaczanego w ankiecie udało się zidentyfikować ponad 80% takich uczniów, w stosunku do całej badanej próby. Pozostałe 20% to głównie osoby nieobecne w preteście lub postteście. Ostatecznie obliczenia statystyczne dotyczące efektów programu „Noe + Ele-

TABELA 2

Liczebności grup po procedurach selekcyjnych uwzględnione do obliczeń statystycznych wyników programu „Noe + Elementarz”

Grupa	Klasa VII	Klasa VIII	Razem
Eksperymentalna	363 (73%)	136(27%)	499 (100%)
Porównawcza	369 (63%)	213 (37%)	582 (100%)
Razem	732	349	1081

mentarz” obejmowały wyniki 1081 osób: 499 z grupy eksperymentalnej i 582 z grupy porównawczej (tabela 2).

Kontrola podobieństwa grup eksperymentalnej i porównawczej

Grupy eksperymentalną i porównawczą, otrzymane po selekcji materiału badawczego (tab. 2), porównano na podstawie danych z pretestu, ze względu na: rozkład płci, proporcje uczniów z klas siódmych i ósmych w każdej z grup, sytuację rodzinną, występowanie konfliktów w rodzinie związanych z piciem alkoholu, częstość palenia papierosów i picia alkoholu.

Rozkład płci w obu grupach nie różnił się istotnie. W zakresie pozostałych badanych zmiennych stwierdzono szereg istotnych statystycznie różnic. Grupy różniły się znacząco proporcją uczniów z klas siódmych i ósmych ($\chi^2=10,3$; $p<0,002$). Grupa eksperymentalna była „młodsza” od porównawczej, ponieważ zawierała większy odsetek uczniów z siódmych klas i mniejszy odsetek z ósmych (tab.2). W grupie porównawczej stwierdzono większy niż w grupie eksperymentalnej odsetek młodzieży pochodzącej z rodzin niepełnych lub zrekonstruowanych (Bródno 17%, Bemowo 11%; $\chi^2=7,9$; $p<0,005$) oraz znacznie częstsze występowanie konfliktów w domu związanych z piciem alkoholu przez kogoś z rodziców (Bródno 36%, Bemowo 25%; $\chi^2=14,6$; $p<0,001$).

Kolejnym etapem była analiza różnic pomiędzy grupami eksperymentalną i porównawczą, prowadzona oddzielnie dla klas siódmych i oddzielnie dla ósmych, w zakresie dwu zmiennych zależnych: częstości picia alkoholu i palenia papierosów w ostatnich 30 dniach. Stwierdzono, że przed programem uczniowie klas siódmych z grupy porównawczej intensywniej palili papierosy niż siódmoklasiści z grupy eksperymentalnej (t -Studenta=3,34; $p<0,001$), natomiast nie stwierdzono różnic w zakresie picia alkoholu. W obrębie klas ósmych, grupy śladowo różniły się w zakresie picia alkoholu w ostatnich 30 dniach (t -Studenta=1,62; $p<0,10$), natomiast nie było różnic w częstości palenia papierosów.

Wybór zmiennych kontrolowanych

Właściwie wszystkie z powyższych zmiennych mogą wpływać, jako zmienne uboczne, na wyniki skuteczności programu i powinny występować jako zmienne kontrolowane w modelu analizy wariancji. Pojawiają się jednak problemy z jednoczesną kontrolą dużej liczby zmiennych.

Podjęto decyzję, że analizy skuteczności programu będą prowadzone **oddzielnie dla klas siódmych i oddzielnie dla klas ósmych** i pierwszą fazę obliczeń prowadzono bez dodatkowych zmiennych kontrolowanych. W drugiej fazie obliczeń do modelu analizy wariancji włączono jako zmienne kontrolowane płęć oraz jedną z dwóch dychotomicznych zmiennych: w przypadku klas siódmych – palenie vs. niepalenie papierosów w ciągu ostatnich 30 dni, a w przypadku klas ósmych – picie vs. niepicie alkoholu w ciągu ostatnich 30 dni.

W trzeciej fazie obliczeń zmiennymi kontrolowanymi były: płęć, występowanie konfliktów w domu związanych z piciem alkoholu oraz struktura rodziny: rodzina naturalna vs. niepełna lub zrekonstruowana.

Prezentujemy poniżej wszystkie zależności istotne statystycznie, jakie uzyskaliśmy w wyniku opisanych powyżej etapów obliczeń, zaznaczając zawsze, jeśli w uzyskaniu efektu miały znaczenie zmienne kontrolowane.

Zasadnicze efekty programu „Noe + Elementarz”

Nie stwierdzono **ani pozytywnego, ani negatywnego wpływu programu** na postawy wobec picia alkoholu, intencje odnoszące się do zamiaru picia alkoholu w przyszłości oraz częstość picia alkoholu. Nie uległy również istotnym zmianom wskaźniki dotyczące ulegania namowom do picia, umiejętności odmawiania i ważności

TABELA 3

Skuteczność programu profilaktycznego w zakresie wiedzy o działaniu alkoholu. Grupa E = grupa eksperymentalna, grupa P = grupa porównawcza. „+” oznacza korzystniejsze zmiany w grupie eksperymentalnej, względem grupy porównawczej.

Wiedza o działaniu alkoholu	Czas badania	Wartości średnie		df	F	poziom istotności
		Grupa E N=363	Grupa P N=369			
Klasy VII	pretest	2,24	2,30	1	7,58	p=0,006
	posttest	2,95	2,66	730	+	
Klasy VIII	pretest	2,44	2,64	1	5,00	p=0,026
	posttest	3,33	3,07	347	+	
Łącznie klasy VII i VIII	pretest	2,30	2,43	1	11,99	p=0,001
	posttest	3,05	2,81	1079	+	

powodów, dla których warto nie pić. Tylko w przypadku jednej skali „wiedza o działaniu alkoholu” stwierdzono istotne statystycznie różnice pomiędzy grupami eksperymentalną i porównawczą, które można przypisać działaniu programu profilaktycznego „Noe + Elementarz” (tabela 3).

Nie potwierdziła się ponadto hipoteza o wpływie programu na relacje interpersonalne pomiędzy wychowawcą-realizatorem Elementarza a uczniami z jego klasy. Wyniki mierzone na skali IP w grupie uczniów (N=326, 19 klas), gdzie wychowawcy realizowali program Elementarz, nie przyniosły statystycznie istotnych efektów.

– Skuteczność programu w zakresie wiedzy dotyczącej alkoholu

Wpływ programu profilaktycznego na wiedzę o alkoholu był przede wszystkim mierzony za pomocą skali „wiedza o działaniu alkoholu”. Składało się na nią pięć pytań dotyczących wpływu alkoholu na sprawność funkcji zmysłowych i motorycznych człowieka [31]. Tylko jedna z podanych do wyboru odpowiedzi na każde pytanie była prawidłowa. Wynik w tej skali zawierał się więc w przedziale od 0 do 5.

Zmiany wartości średnich dla klas siódmych, ósmych oraz łącznie dla całej grupy wskazują, że w grupie eksperymentalnej, w odniesieniu do grupy porównawczej, wyraźniej wzrósł poziom wiedzy o działaniu alkoholu. W związku z tym, że jest to zasadniczy efekt działania programu profilaktycznego, warto bliżej mu się przyjrzeć.

Na podstawie wyników pretestu (dla klas siódmych i ósmych łącznie) obliczono korelacje pomiędzy wiedzą o działaniu alkoholu a innymi ważnymi zmiennymi mierzonymi głównie za pomocą skal (tabela 4). Wiedza o działaniu alkoholu dodatkowo koreluje, na statystycznie istotnym poziomie (p=0,001), z częstością picia alkoholu, intencją picia, nieumiejętnością odmowy i skłonnością do ulegania zachętom. Dodatkowo korelacje wiedzy z piciem alkoholu, intencją picia i innymi zmiennymi mogą sugerować, że wzrostowi wiedzy o działaniu alkoholu może towarzyszyć zjawisko częstszego picia alkoholu i inne niekorzystne zmiany. W takim przypadku wzrost

TABELA 4

Korelacje pomiędzy poziomem wiedzy o działaniu alkoholu a innymi skalami oraz częstością palenia papierosów. Na podstawie wyników pretestu (N = 1213). W tabeli oznaczono poziomy istotności współczynników korelacji r-Pearsona: ** oznacza $p < 0,001$.

Skala	Picie alkoholu	Intencja picia	Uleganie zachętom	Nieum odmowy	Postawa proalkoh.	Powody niepicia	Palenie papierosów
Wiedza o działaniu alkoholu	0,112**	0,098**	0,105**	0,133**	0,039	0,049	0,045

wiedzy mógłby być interpretowany jako efekt negatywny. Jednak analiza związków pomiędzy zmianami w wiedzy, a zmianami w picciu, paleniu i zmianami w zakresie innych zmiennych wykazała, że **przyrost wiedzy** jest związany jedynie z faktem uczestniczenia w programie profilaktycznym [9] i nie jest związany ze wzrostem picia lub zmianami w zakresie innych zmiennych.

Pozytywny wpływ programu na wiedzę dotyczącą alkoholu sugerują także wyniki uzyskane na podstawie kilku pojedynczych pytań. Wszystkie stwierdzone efekty są korzystne dla grupy eksperymentalnej. I tak, w **przypadku klas siódmych** wzrosła u uczestników programu wiedza o czasie spalania alkoholu w organizmie ($F_{(1,717)} = 4,97$; $p=0,026$), a w **obrębie klas ósmych** – wiedza o możliwości uzależnienia się od alkoholu ($F_{(1,331)} = 6,30$; $p=0,013$), o przepisach prawnych na temat dopuszczalnych norm stężenia alkoholu we krwi kierowców ($F_{(1,339)} = 7,28$; $p=0,007$) oraz wiedza o dolnej granicy wieku uprawniającej do zakupu alkoholu ($F_{(1,337)} = 10,08$; $p=0,002$).

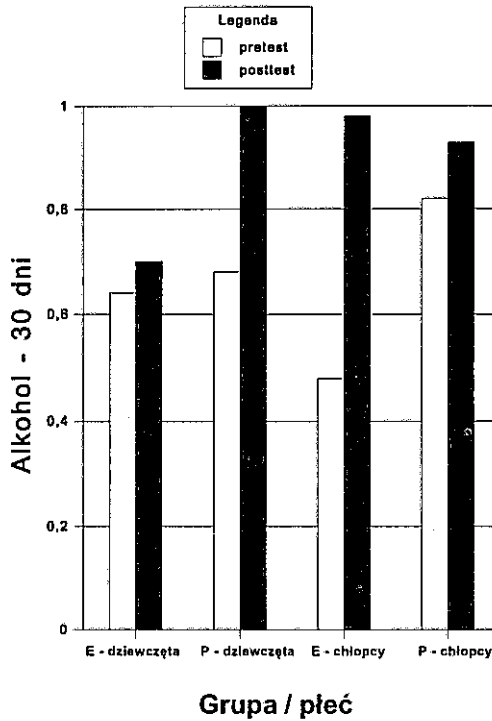
Wyniki uzyskane za pomocą pojedynczych pytań łącznie z wynikami skali „wiedza o działaniu alkoholu” wskazują na wyraźny wpływ programu profilaktycznego „Noe + Elementarz” na różne aspekty wiedzy o alkoholu.

– Skuteczność programu w zakresie picia alkoholu (na podstawie pojedynczych pytań)

Głównym wskaźnikiem skuteczności programu w zakresie zachowań były wyniki skali „picie alkoholu”. Jednak przy braku efektów programu mierzonych tą skalą, zdecydowano się na analizę wyników pojedynczych pytań wchodzących w skład tej skali. W tym przypadku także nie stwierdzono efektów programu w zakresie takich pojedynczych wskaźników jak częstość picia alkoholu w ciągu życia, ostatniego roku, 30 i 7 dni poprzedzających badanie oraz częstości upijania się. Dopiero bardziej szczegółowa analiza – wprowadzenie płci jako zmiennej kontrolowanej – pozwoliło na wykrycie jedyne go efektu w tej grupie pytań, w obrębie **klas ósmych**. Był to efekt interakcji dotyczący picia alkoholu w ostatnich 30 dniach (MANOVA, $F_{(1,326)} = 7,37$; $p=0,007$). Ujawniły się, w związku z uczestniczeniem w programie, różnice pomiędzy dziewczętami i chłopcami w częstości picia. Polegało to na tym, że u dziewcząt z grupy porównawczej częstość picia alkoholu wzrosła w większym stopniu, niż u dziewcząt uczestniczących w programie (rycina 1). Zmiany te nie były jednak istotne statystycznie. Natomiast u chłopców-uczestników programu wzrost częstości picia

RYCINA 1

Picie alkoholu w ostatnich 30 dniach, klasy VIII - efekt interakcji pomiędzy zmiennymi: uczestniczenie w programie i płeć badanych uczniów.
E = grupa eksperymentalna, P = grupa porównawcza

był większy niż w grupie porównawczej i istotny statystycznie ($F_{(1,167)} = 11,6; p = 0,04$). Ten wynik sugeruje negatywny efekt programu w przypadku chłopców.

– Skuteczność programu dotycząca palenia papierosów i używania środków psychoaktywnych.

Na podstawie wyników pojedynczych pytań zaobserwowano pewne sygnały świadczące o pozytywnym wpływie programu profilaktycznego na częstość używania niektórych środków psychoaktywnych, **ale tylko w odniesieniu do klas ósmych**. W tej kategorii wiekowej, w grupie objętej działaniami profilaktycznymi, zaznaczyła się pozytywna tendencja w zakresie trzech wskaźników częstości używania substancji psychoaktywnych (tab 5). Konstrukcja pytania, niestety, uniemożliwia dokładne określenie, jakie to były środki, gdyż w tym pytaniu chodziło o „inne tego typu środki”, niż wymieniane wcześniej marihuana, kleje, benzyna, rozpuszczalniki oraz amfetamina. Można przypuszczać, na podstawie innych doniesień o typach substancji używanych przez młodzież [19, 24], że są to takie środki jak leki uspokajające, LSD i inne halucynogeny.

TABELA 5

Wpływ programu na używanie substancji psychoaktywnych oraz częstość palenia papierosów - Klasy VIII. „+” oznacza korzystne zmiany w grupie eksperymentalnej, względem grupy porównawczej, „-” oznacza negatywny kierunek zmian w grupie eksperymentalnej.

Czy przyjmowałeś INNE tego typu środki (niż marihuana, klej, benzyna, rozpuszczalniki, amfetamina)	Czas badania	Wartości średnie		df	F	p
		Grupa E N=136	Grupa P N=213			
w ciągu całego życia	pretest	1,074	1,066	1	9,20	0,003
	posttest	1,066	1,357	347	+	
w ciągu ostatnich 12 miesięcy	pretest	1,067	1,066	1	5,80	0,017
	posttest	1,059	1,307	345	+	
w ciągu ostatnich 30 dni	pretest	1,015	1,047	1	3,59	0,059
	posttest	1,022	1,217	346	+	
Czy paliłeś PAPIEROSY w ciągu ostatnich 30 dni	pretest	1,684	1,824	1	7,83	0,005
	posttest	1,993	1,776	325	-	

Jednocześnie wystąpiły w klasach ósmych niekorzystne zmiany w zakresie palenia papierosów. W grupie eksperymentalnej zwiększyła się częstość palenia papierosów względem grupy porównawczej (tab. 5).

W klasach siódmych nie stwierdzono ani pozytywnych ani negatywnych efektów programu profilaktycznego w zakresie częstości używania środków psychoaktywnych i palenia papierosów.

Wyniki w odniesieniu do pozostałych pytań badawczych

– Relacje z rodzicami

W grupie trzynastu pytań, które dotyczyły rodzinnych zasad oraz rozmów rodziców z dziećmi na tematy związane z alkoholem, tylko w przypadku jednego pytania „Jak często rodzice pytają, dokąd wychodzisz lub z kim spędzasz czas?” stwierdzono istotny statystycznie efekt ($F_{(1, 728)}=8,09$; $p=0,005$). Dotyczył on jedynie **klas siódmych**. W grupie porównawczej młodzież sygnalizuje wzrost zainteresowania rodziców okolicznościami wychodzenia ich dzieci z domu, podczas gdy w grupie eksperymentalnej utrzymuje się ono na identycznym poziomie jak przed programem. Tak więc efekt jest niekorzystny dla grupy eksperymentalnej, jednocześnie jest dość zaskakujący i trudny do interpretacji.

– Postawy wobec problemu alkoholowego w rodzinie

W przypadku klas ósmych stwierdzono statystycznie istotne efekty w odniesieniu do dwóch spośród siedmiu pytań, badających postawy i zachowania wobec problemu alkoholowego w rodzinie. W grupie eksperymentalnej, względem porównaw-

czej, wzrosła liczba osób twierdzących, że zwracali się po pomoc czy poradę w związku z rodzinnym problemem alkoholowym ($F_{(1, 107)}=7,01$; $p=0,009$). Analiza ta dotyczyła tylko tej grupy uczniów, którzy mieli problem alkoholowy w swojej rodzinie. Podobnie, w grupie eksperymentalnej, wzmocniło się przekonanie, że rodzina nie powinna ciągle pilnować, by alkoholik nie upijał się ($F_{(1, 338)}=4,77$; $p=0,030$).

– Naciski rówieśnicze na picie alkoholu

Siedem pojedynczych pytań dotyczyło kwestii nacisków rówieśniczych w kierunku picia alkoholu. Wyniki dwóch pytań sugerują korzystne efekty programu profilaktycznego dla klas siódmych. W grupie eksperymentalnej zmniejszył się, względem grupy porównawczej, odsetek osób twierdzących, że ich najlepszy przyjaciel pije alkohol ($F_{(1, 501)}=5,14$; $p=0,024$), a także badani w tej grupie rzadziej byli zachęceni do picia alkoholu, niż jak to miało miejsce w grupie porównawczej ($F_{(1, 717)}=6,29$; $p=0,036$).

– Umiejętność radzenia sobie z przykrymi emocjami

Nie stwierdzono istotnego wpływu programu profilaktycznego na umiejętność radzenia sobie z przykrymi uczuciami. Dotyczyło to zarówno klas siódmych jak i ósmych.

PODSUMOWANIE WYNIKÓW

Badania wykazały dobry poziom realizacji programu profilaktycznego przeprowadzonego w warszawskiej Gminie Bemowo: w klasach objętych programem Elementarz uczestniczyło 90% uczniów, w Noe – 80%, a jednocześnie w Elementarzu i Noe – 75% uczniów. W poszczególnych częściach programu frekwencja uczniów była wysoka. Większość z nich (63,5%) była także zadowolona z uczestniczenia w cyklu zajęć Elementarza, a średnia ocen dawanych przez uczniów po mityngu Noe w skali od 1 do 6 wyniosła 4,9. Niestety, aż 70% uczniów twierdziło, że ich rodzice nie uczestniczyli w żadnym spotkaniu w związku z programem Elementarz. Większość rodziców faktycznie uczestniczyła przynajmniej w jednym spotkaniu, tylko uczniowie o tym nie wiedzieli. Był to jedyny mankament zauważony przez nas w realizacji gminnego programu.

Badania ewaluacyjne nie wykazały oczekiwanego wpływu programu profilaktyki alkoholowej „Noe + Drugi Elementarz” na ograniczenie częstości picia alkoholu przez uczniów, na intencje, czyli zamiar picia w przyszłości oraz na umiejętność odmawiania czy ulegania namowom do picia. Podkreślenia wymaga jednak podjęcie przez młodzież uczestniczącą w programie próby niepicia przez okres dwóch miesięcy. Według relacji uczniów 70% podjęło taką próbę, a 75% spośród nich, czyli ponad połowa uczestników mityngu Noe, zakończyła próbę pełnym sukcesem. Wynik ten nie znalazł, niestety, odzwierciedlenia w zmianach w częstości picia, mierzonych po pół roku od rozpoczęcia próby niepicia. Dwumiesięczna abstynencja była trudna do uchwycenia, ponieważ pytaliśmy uczniów o częstość picia w ostatnim roku. Pytanie o picie w okresie ostatnich 6 miesięcy byłoby prawdopodobnie lepsze dla udokumentowania tego efektu. Podsumowując, można uznać, że

próba niepicia powiodła się znacznej liczbie młodzieży, ale nie wpłynęło to w sposób istotny na ograniczenie konsumpcji alkoholu mierzonej około cztery miesiące od zakończenia próby.

Głównym, i najlepiej udokumentowanym w tych badaniach, efektem programu oddziaływań profilaktycznych „Noe + Elementarz” są korzystne zmiany u uczniów – uczestników programu w wiedzy na temat działania alkoholu na funkcje zmysłowe i motoryczne człowieka. Efekt ten dotyczy zarówno klas siódmych jak i ósmych. Na podstawie tych wyników można sformułować wniosek, że program „Noe + Elementarz” ma wpływ na wzrost wiedzy na temat działania alkoholu. Wpływ Elementarza i Noe na wzrost wiedzy o uzależnieniu od alkoholu był wykazywany we wcześniejszych badaniach oceniających te programy [3, 4, 12].

Pogłębiona analiza sugeruje ponadto, że wzrost wiedzy nie wynika z większych doświadczeń w piciu alkoholu, ponieważ nie jest związany ze wzrostem częstości picia. Z drugiej strony analizując wyniki nie udało się wykazać, że ze wzrostem wiedzy związane są korzystne zmiany w zakresie innych badanych zmiennych, takich jak postawy czy zachowania uczniów. Podobne obserwacje można znaleźć w wielu pracach sumujących doświadczenia dotychczasowych badań ewaluacyjnych nad programami profilaktyki uzależnień [5, 13, 22].

Efektem wartym podkreślenia jest także konstruktywny wpływ programu na zachowania uczniów, u których występuje problem alkoholowy w rodzinie. W wyniku oddziaływań profilaktycznych zwiększyła się liczba uczniów klas ósmych, którzy w takiej sytuacji zwracali się po pomoc. Ten efekt został udokumentowany w analizie statystycznej odpowiedzi ankietowych uczniów i jest zbieżny z danymi pochodzącymi od realizatorów programu Noe. Według nich ponad 10% uczniów-uczestników programu poprosiło o pomoc w związku z rodzinnym problemem, a kilkadziesiąt osób skorzystało z oferty specjalistycznej pomocy w drugiej fazie realizacji programu Noe.

W badaniach odnotowaliśmy kilka efektów, które z powodu sposobu pomiaru lub innych zastrzeżeń metodologicznych traktujemy jako niedostatecznie udokumentowane, ale zasługujące na uwagę. Pierwszym efektem jest wpływ programu na ograniczenie używania niektórych substancji psychoaktywnych przez uczniów klas ósmych. W zakresie tak zwanych innych substancji otrzymano spójny efekt dotyczący ograniczenia częstości używania tych środków przez uczestników programu w ciągu ostatnich 30 dni, ostatniego roku i całego życia. Jest to ważny sygnał wskazujący, że działania profilaktyczne ukierunkowane przede wszystkim na alkohol mogą przynosić efekty uogólnione dotyczące szerszego spektrum substancji psychoaktywnych.

Trzy wyniki sugerują pewne niekorzystne efekty programu. Dotyczy to obszaru relacji uczniów z ich rodzicami (klasy siódme) oraz kwestii palenia papierosów przez uczniów i częstości picia alkoholu w ostatnich 30 dniach (klasy ósme). Na podstawie zebranych informacji trudno wyjaśnić mechanizm powstania tych efektów. Na ich wystąpieniu mogły zaważyć wstępne różnice pomiędzy grupami eksperymentalną i porównawczą. Pomimo to można je traktować jako pewne sygnały dla ewentualnych zmian i modyfikacji w programach oddziaływań.

Uzyskaliśmy szereg efektów istotnych statystycznie w obrębie jednego poziomu klasy i jednocześnie nieistotnych w obrębie drugiego poziomu. Widoczne więc jest różnicowanie efektów programu w zależności od poziomu klasy, w której realizowany jest program, czyli od wieku uczniów.

Sprawą wymagającą dyskusji jest zastosowana w naszych badaniach metoda. Badaliśmy w istocie, tak jak i w poprzednich badaniach, określoną realizację programu, a nie program sam w sobie. Możliwe i odnotowywane w świecie są badania programów w optymalnych warunkach realizacji, w schemacie badawczym uwzględniającym randomizację grup. Wymaga to jednak ścisłej współpracy zespołu badawczego i realizatorów i znacznego podporządkowania działań profilaktycznych badaniom. Okazało się to w naszym przypadku nieosiągalne.

Ewaluacja procesu wykazała, że realizacja programu była dość dobra, co nie znaczy, że zostały wykorzystane wszystkie jego potencjalne możliwości. Być może efekty programu byłyby lepsze, gdyby realizatorami programu nie byli wychowawcy, lecz liderzy młodzieżowi, lub inne osoby spoza szkoły. Za tą hipotezą przemawiają na przykład ostatnie badania Elementarza (4), gdzie realizatorami były osoby młode i pochodzące spoza grona pedagogicznego – studenci pedagogiki. Niekorzystnie na wynikach mogła odbić się także presja na dyrekcje szkół i wychowawców ze strony administracji, w celu objęcia oddziaływaniami całej populacji młodzieży w gminie.

Inne problemy w obszarze metody to dobór grupy porównawczej z innej dzielnicy oraz stwierdzone w preteście różnice pomiędzy grupami eksperymentalną i kontrolną, które każą traktować uzyskane wyniki z dużą ostrożnością. Jest to problem metodologiczny sporej części badań ewaluacyjnych realizowanych w warunkach eksperymentu naturalnego. Dlatego interpretując wyniki dotyczące skuteczności programu, zaostrzyliśmy próg istotności statystycznej, przyjmując $p=0,01$ [8]. Nie rozwiązuje to oczywiście problemów metodologicznych, ale jest wyrazem ostrożności w interpretacji wyników.

WNIOSKI

Spróbujemy tu wyrazić naszą opinię, w jakich kierunkach można by zmieniać program, by zwiększyć jego skuteczność. Chcielibyśmy po pierwsze zalecić pewną ostrożność w upowszechnianiu programu, w takim kształcie jak na Bemowie, w ósmych klasach szkoły podstawowej (a może i w klasach ponadpodstawowych?), ze względu na sygnały o potencjalnych negatywnych efektach, dotyczących palenia papierosów i, w przypadku chłopców, picia alkoholu. Efekty te nie są dostatecznie udokumentowane i mogą być artefaktem lub mogą wynikać z niedoskonałości metodologicznych naszych badań. Założmy jednak, że są to rzeczywiste, negatywne dla programu efekty. Program, przynajmniej dla ósmych klas, wymagałby wtedy modyfikacji. Ale jakie miałyby to być modyfikacje?

Można powiedzieć, że Elementarz jest programem mocno skoncentrowanym na problematyce alkoholowej, a w połączeniu z Noe koncentracja ta jest jeszcze bar-

dziej wyrazista. Konsekwencją takiej nadmiernej koncentracji, czy nadmiaru treści dotyczących alkoholu, może być nasilenie się picia alkoholu, szczególnie u osób pijących zwykle częściej niż inni, a więc na przykład u chłopców, czy starszych uczniów. Nawiasem mówiąc szkolne programy profilaktyczne wobec tej grupy są mniej skuteczne lub nawet w ogóle nieskuteczne, gdy jednocześnie wpływają pozytywnie na abstynentów lub osoby rzadko pijące [27]. Można by więc ograniczyć w programie treści dotyczące alkoholu wybierając z nich sprawy najważniejsze, lub rozłożyć te treści na etapy w kolejnych latach czy semestrach. Inna możliwość to skrócenie Elementarza o treści, które mają wyraźne miejsce w Noe, gdyż treści obu programów niewątpliwie częściowo pokrywają się. W ogóle wydaje się nam pożądane, aby zwiększyć skuteczność programu, ograniczenie warstwy informacyjnej i poszerzenie części dotyczących uczenia się przez każdego z uczniów różnych „życiowych” umiejętności, na przykład umiejętności obrony przed presją społeczną w kierunku picia alkoholu, czy palenia papierosów.

Z wielu różnych badań wiadomo, że palenie sprzyja także sięganiu po alkohol lub inne środki. Szersze uwzględnienie w programie problematyki palenia papierosów może być owocne także w zakresie picia alkoholu, a z perspektywy wyników ósmych klas – może nawet konieczne.

Inną kwestią jest zwiększenie skuteczności programu w jego części dla rodziców. Najczęściej stosowaną formą włączania rodziców do różnych szkolnych programów profilaktycznych, oprócz procedury uzyskiwania zgody rodziców na udział dzieci w programie w postaci korespondencji z rodzicami, są zadania domowe do wspólnej realizacji przez dzieci i rodziców. Pomijając już szczegółowe efekty, dla dzieci w takiej sytuacji jest oczywiste, że rodzice także biorą udział w programie, a jest to zasadniczy problem w przypadku Elementarza, gdzie dzieci nie mają takiej świadomości. Inną możliwością jest po prostu postawienie kwestii tej świadomości jako bardzo wyraźnego celu w programie. Można z pewnością znaleźć tu wiele rozwiązań.

Autorzy programu Elementarz, w przeciwieństwie do autorów Noe, nie stawiali sobie otwarcie za cel ograniczenia częstości picia alkoholu wśród odbiorców oddziaływać. Jednak od współczesnych programów profilaktyki uzależnień oczekuje się wymiernych efektów w tym zakresie. Wyniki badań ewaluacyjnych wskazują, że łatwiej osiągnąć wymierne efekty w zakresie palenia papierosów lub nawet używania środków psychoaktywnych, a z większym trudem osiąga się efekty w zakresie ograniczenia częstości picia alkoholu, nawet w przypadku programów uznawanych za bardzo dobre [6, 21, 23]. Ma to pewne znaczenie dla interpretacji uzyskanych wyników. Po prostu, na całym świecie są z tym trudności wynikające, prawdopodobnie, z większej społecznej akceptacji dla picia alkoholu niż odurzania się innymi substancjami psychoaktywnymi. Trzeba tu dodać, że programy legitymujące się trwałymi efektami, w postaci ograniczenia picia alkoholu przez uczniów, takie jak „Life Skills Training” [6], „Alcohol Misuse Prevention Study” (AMPS) [23], czy „Project Northland” [21], są realizowane zwykle w kilku kolejnych latach szkolnych: od szóstej klasy do ósmej, lub od piątej do siódmej. Ze względu na potrzebę uprzedzenia momentu inicjacji alkoholowej sugeruje się nawet jeszcze wcześniejsze rozpoczynanie

oddziaływań profilaktycznych. W Polsce, okres pomiędzy 11 a 14 rokiem życia to najczęściej podawany wiek tzw. inicjacji alkoholowej [25]. Gdyby kierować się doświadczeniami naszych amerykańskich kolegów, programy Elementarz i Noe mogłyby stanowić część (na przykład dla siódmych klas) kilkuletniego programu, który rozpoczynałby się odpowiednio wcześniej. Program taki wychodziłby nawet poza standardy amerykańskie, łącząc w sobie oddziaływania dla ogółu młodzieży z ofertą pomocy dla tzw. „grup ryzyka” (druga część programu Noe zrealizowana na Bemowie).

Drugi Elementarz i Noe są głównymi programami profilaktyki alkoholowej, które Państwowa Agencja Rozwiązywania Problemów Alkoholowych rekomenduje do szerokiego stosowania w szkołach. W świetle tych, jak i innych wyników badań ewaluacyjnych prowadzonych przez Pracownię „Pro-M”, dostrzegamy potrzebę wprowadzenia zmian w podejściu do szeroko stosowanych szkolnych programów profilaktyki alkoholowej w celu zwiększenia ich skuteczności. Zmiany te, naszym zdaniem, powinny iść w następujących kierunkach:

1) wcześniejsze rozpoczynanie oddziaływań profilaktycznych np. w czwartej lub piątej klasie szkoły podstawowej,

2) rozłożenie programu zajęć edukacyjnych oraz jego poszerzenie na dwa lub najlepiej trzy kolejne lata nauki w szkole,

3) uwzględnienie, w większym zakresie niż dotychczas, skutecznych strategii profilaktycznych np. rozwijania umiejętności odmawiania i radzenia sobie z niekorzystnymi wpływami społecznymi, korygowania błędnych przekonań na temat rozpowszechnienia i akceptacji picia wśród młodzieży, pracy nad wartościami i charakterem,

4) szersze miejsce w programie dla sprawy palenia papierosów,

5) rozwijanie pracy z rodzicami i jej integracji z edukacją profilaktyczną wobec uczniów.

Krzysztof Bobrowski, Krzysztof Ostaszewski

„Noah + Second Primer”. Evaluation of an alcohol prevention program

Summary

This study, designed as a natural experiment, was aimed at evaluation of a prevention program carried out in the Fall 1995 in primary schools of the Bemowo district in Warsaw. School children from the experimental group took part in „Noah” meetings first, and then in the „Primer” program. A comparison group was selected from Bemowo, another district of Warsaw. Our questionnaires were filled out twice: prior to the program and three months after its completion – by about 1500 primary school students from grades seven and eight, i.e. by about 40% of the program participants. The study has indicated a high level of the prevention program implementation: high rates of the students’ attendance, their active participation in particular stages of the program, and positive opinions about the program on the part of both students and teachers carrying out the program activities. The only shortcoming was that the students were generally (in 70% of cases) unaware of their parents’ participation in the program.

The expected effects of the „Noah + Second Primer” alcohol prevention program were not confirmed by the study as regards reduction of alcohol drinking frequency among the students, their intention to drink in the future, their resistance skills or susceptibility to external pressure to drink. It should be noted however, that the program participants did make an attempt to abstain from drinking alcohol for two months: 70% of students reported they had made such an attempt, and in 75% of them were fully successful (and that means over a half of the „Noah” meetings participants).

The main (and best documented in the study) impact of the „Noah + Primer” prevention program interventions consists in favorable changes in the participating students’ knowledge about the effect of alcohol on human cognitive and motor functions. Another worthwhile effect of the program pertains to the help seeking skills in eight grade students with an alcohol problem in the family. Eight grade students’ responses to the questionnaire items dealing with psychoactive substance use allow to assume that the program contributed to a reduced use of tranquilizers and/or other substances.

Although insufficiently documented, two findings suggest some detrimental effects of the program, pertaining to relations with parents (in seven graders) and to the issue of cigarette smoking (in eight graders). Moreover, a gender difference was found – while boys’ response to the program was rather unfavorable, the opposite was true among girls (in grade 8). All these findings should be taken into account in possible modifications of the program.

Key words: alcohol & drugs/prevention/adolescents/evaluation

PIŚMIENNICTWO

1. Arendarska A., Czapczyńska A., Kalenik-Moch D., Wierzejska-Łazarewicz E., Pacewicz A., Mellibruda J. (1994): *Drugi Elementarz Czyli Program Siedmiu Kroków*, PARPA, Warszawa.
2. Arendarska A., Wojcieszek K. (1995): *Przygotowanie do profilaktyki domowej*, PARPA, Warszawa.
3. Bobrowski K. (1995a): *Pilotażowe badania ewaluacyjne nad programem profilaktyki alkoholowej „Drugi Elementarz Czyli Program Siedmiu Kroków”*. *Alkoholizm i Narkomania*, 2/19/95, 37-50.
4. Bobrowski K. (1995b): *Raport z analizy wyników badań nad skutecznością programu profilaktycznego „Drugi Elementarz Czyli Program Siedmiu Kroków”*, Piastów - Brwinów, wiosna 1995, Maszynopis, IPiN, Warszawa.
5. Botvin G. (1990): *Substance abuse prevention theory, practice, and effectiveness*, In M. Tonry & J.Q. Wilson (Eds.) *Drugs and crime: Annual review of research in crime and justice*, Vol 13, 461-519, Chicago, University of Chicago Press.
6. Botvin G., Baker E., Dusenbury L., i inni (1995): *Long-term follow-up results of a randomized drug abuse prevention trial in a white middle-class population*, *JAMA* 273(14),1106-1112.
7. Boyd G. (1995): *Badania ewaluacyjne w USA. Problemy metodologiczne*, *Alkoholizm i Narkomania*, 2/19/95, 9-35.

8. Brzeziński J. (1980): *Elementy metodologii badań psychologicznych*, PWN, Warszawa, 151-154.
9. Chapella P. (1996): *Ewaluacja krótkoterminowych efektów programu profilaktyki alkoholowej „Noe + Elementarz”*, Sprawozdanie z realizacji tematu Alc-5/1996, Maszynopis, IPiN.
10. Grzelak J., Wolniewicz-Grzelak B. (1993): *Ocena efektywności programów profilaktycznych. Perspektywa metodologiczna*, Alkoholizm i Narkomania, 13/93. 70-112.
11. Grzelak S. (1995a): *Ocena procesu realizacji programu profilaktycznego „Noe”. Ewaluacja formatywna*, Alkoholizm i Narkomania, Warszawa, 2/19/95, 38-51.
12. Grzelak S. (1995b): *Ocena skuteczności realizacji studialnej programu „Noe”. Ewaluacja sumatywna*, Alkoholizm i Narkomania, 2/19/95, 65-80.
13. Hansen W. (1992): *School-based substance prevention; a review of the state of the art in curriculum*, 1980-1990, Health Education Research, vol. 7 nr 3, 403-430.
14. Hawkins J. Netherhood B. (1994): *Podręcznik ewaluacji programów profilaktycznych, Nadużywanie substancji uzależniających i inne problemy społeczne*, Instytut Psychiatrii i Neurologii i Polskie Towarzystwo Psychologiczne, Warszawa-Olsztyn.
15. Hawkins J., Catalano R., Miller J. (1992): *Risk and protective factors for alcohol and other drug problems in adolescence and early adulthood: Implications for substance abuse prevention*, Psychological Bulletin, 112 (1), 64-105.
16. Johnston L., O'Malley P. Bachman J. (1993): *National survey results on drug use from the Monitoring the Future study, 1975-1992*, Rockville, MD: NIDA.
17. Okulicz-Kozaryn K. (1995): *Próba pomiaru umiejętności odpierania presji społecznej kwestionariuszem „PAD”*, Alkoholizm i Narkomania, 2/19/95, 98-109.
18. Ostaszewski K., Wolniewicz-Grzelak B. (1992): *Kierunki rozwoju szkolnej profilaktyki uzależnień w Polsce na początku lat 90*. Materiały Konferencji: Polityka w zakresie ochrony zdrowia psychicznego w Polsce w okesie przemian lat 90. Konstancin, IPiN.
19. Ostaszewski K. (1993): *Marihuana, kleje i inne...* Remedium nr 4. s. 20-21.
20. Paż G. (1996): *Wstępny raport z badań towarzyszących programowi profilaktyki w szkołach Bemowa*, Ośrodek Wychowawczo-Profilaktyczny „Michael”, Warszawa, Maszynopis.
21. Perry C., Williams C., Veblen-Mortenson S. i inni (1996): *Project Northland: Outcomes of a communitywide alcohol use prevention program during early adolescence*, American Journal of Public Health, 86(7), 956-965.
22. Schaps E., DiBartolo R., Moskowitz J., Palley C., Churgin S. (1981): *A review of 127 drug abuse prevention programs evaluations*, J. Drug Issues.
23. Shope J., Kloska D., Dielman T., i inni (1994): *Longitudinal evaluation of an enhanced Alcohol Misuse Prevention Study (AMPS) curriculum for grades six through eight*, Journal of School Health, 64, 160-166.
24. Sierosławski J. (1996): *Narkomania w Warszawie - wielowskaźnikowa ocena epidemiologiczna*, Alkoholizm i Narkomania, 2/23/96, 233-254.
25. Stepień E., Wojcieszek K (1995): *Alkohol a polska młodzież. Raport 1994*,. Seria: Alkohol a zdrowie, PARPA, Warszawa.
26. Urbanowicz B. (1996): *Materiały dotyczące gminnego programu profilaktycznego na Bemowie*, Warszawa, Maszynopis.

27. Williams C., Toomey T., McGovern P., Wagenaar A., Perry C. (1995): *Development, Reliability, and Validity of Self-Report Alcohol-Use Measures with Young Adolescents*, Journal on Child & Adolescent Substance Use, 4 (3).
28. Williams C., Perry C. (1996): *Badania ewaluacyjne środowiskowego programu profilaktyki alkoholowej wśród młodzieży*, Alkoholizm i Narkomania, 3/24/96, 361-376.
29. Wojcieszek K. (1995): *Noe. Program profilaktyczny dla młodzieży. Część 1*, PARPA, Warszawa.
30. Wolniewicz-Grzelak B., Grzelak J. (1995): *Raport z realizacji programu „Promocja badań ewaluacyjnych w profilaktyce uzależnień”*. Zadanie nr 1, Maszynopis, IPiN, Warszawa.
31. Wolniewicz-Grzelak B., Grzelak J. (1996): *Skale do badań skuteczności edukacyjnych, alkoholowych programów profilaktycznych*, Alkoholizm i Narkomania, 3/24/96, 343-360.
32. Wolniewicz-Grzelak B., Grzelak J. (1984): *Skale do badań relacji interpersonalnych w klasie*, Maszynopis, IPiN.
33. Wolniewicz-Grzelak B., Pisarska A. (1995): *Amerykański kwestionariusz do ewolucji programu wczesnego zapobiegania problemom alkoholowym*. Projekt Northland, Alkoholizm i Narkomania, 2/19/95, 97-108.